

Feministická epistemológia a empirický výskum kognitívnych procesov.

Mariana Szapuová

Katedra filozofie a dejín filozofie FF UK, Bratislava

V 1. polovici nášho storočia bol to hlavne J. Piaget, ktorý vypracovaním svojej genetickej epistemológie vytýčil program budovania epistemológie ako špeciálnej, empirickej vedy založenej na výskume ontogenetického vývinu kognitívnych štruktúr a schopností. Vo filozofickom prostredí, v ktorom dlhé obdobie dominoval duch pozitivizmu a logicizmu, tento pokus - podľa mnohých vcelku úspešne zavŕšený (bližšie pozri [12]) - ostal osamotený. Väčšina empiristických epistemologických teórií 20. storočia, hlavne súčasná analyticky orientovaná anglo-americká epistemológia, na rozdiel od klasického novovekého empirizmu, nepovažuje psychickú stránku poznávacích procesov za epistemologicky relevantnú. Striktné rozlíšenie medzi psychologickými a logickými otázkami a následné vylúčenie psychologických otázok z epistemológie ([2], 297) sa stalo na dlhé obdobie základným predpokladom, nespochybniteľným východiskom tohto typu epistemologického uvažovania. Súčasná epistemológia sa vyznačuje silným logicizmom - logiku a logickú sémantiku využíva ako svoj hlavný nástroj, úlohu epistemológie vidí v konceptuálnej analýze epistemických pojmov. Epistemológia sa tak stáva prísne normatívnou disciplínou a je budovaná nezávisle od akéhokoľvek empirického skúmania kognitívnych procesov, štruktúr a stratégií. Hovorí o tom, ako by sme mali v našom poznávaní postupovať, aby sme dosiahli pravdivé poznanie, vedenie, a nie o tom, ako reálne postupujeme. Epistemológia sa nazaujíma o reálne procesy nadobúdania vier a presvedčení, nezaujíma sa o reálne procesy poznávania skutočnosti - jej hlavnou úlohou je stanoviť, aké má byť naše poznanie, aby bolo logicky konzistentné a aby viedlo k pravdivému poznatku.

V ostatných dekádach však badať aj v rámci analytickej epistemológie isté oslabenie antipsychologizmu a logicizmu. Nástup a prudký rozvoj kognitívnych vied, ako aj sústredenie pozornosti na problematiku mysle (bližšie pozri [14]) patria zrejme k tým faktorom, ktoré viedli k rozšíreniu hraníc epistemologickej problematiky a k zmene uhla pohľadu. Zároveň sa objavili i snahy o znovupremyslenie povahy a možností epistemológie, o jej prebudovanie na širších, nielen konceptuálnych, ale aj empirických základoch. Najznámejším sa stal Quineov program naturalizácie epistemológie. Quine, odmietajúc "karteziánsky sen o základoch vedeckej istoty" ([11], 27) sa zaoberá tým, čo bolo zásadné pre tradičnú epistemológiu, teda vzťahom vedy k jej empirickým dátam. Na tento vzťah sa však díva ako na vzťah medzi vstupom a výstupom u ľudí z mäsa a kostí (tamže), vstup predstavuje podráždenie zmyslových receptorov a výstup našu teóriu

sveta. Naturalizovaná epistemológia je teda empirické štúdium toho, ako človek zo stimulácie zmyslových receptorov produkuje teóriu sveta. Študuje vzťah medzi ľudskou bytosťou a jeho prostredím - pýta sa: ako je možné, že ľudské bytosti nadobúdajú viery o svete na základe stimulácie svojich zmyslov, ktoré sú jediným zdrojom týchto vier. Epistemológia v tomto ponímaní sa stáva kapitolou psychológie a prírodnej vedy ([11],[12]). Viacerých prívržencov naturalizovanej epistemológie ([5],[6]) spája presvedčenie, že empirické štúdium kognitívnych stavov a procesov (povaha presvedčení, percepcie, inteligencie, pamäti, racionality) má veľký význam aj pre filozofické uvažovanie o poznaní. Keďže vedenie je výsledkom mentálnych - myšlienkových - procesov, ako odôvodnená sa javí požiadavka, aby procesy vedúce k vedeniu sa nevytlúčili z tematického poľa epistemológie.

V tradičnej epistemológii otázka o možnosti poznania bola po celé stáročia ponímaná ako reakcia na skeptickú výzvu a viedla k rozličným pokusom odôvodniť možnosť poznania, k pokusom o stanovenie pevných a nespochybniteľných základov vedenia. Quine hovorí, že túto otázku musíme reinterpretovať na základe pochopenia toho, že skeptické pochybnosti najčastejšie vyvoláva práve veda - ona nám ukazuje, že je rozdiel medzi javom a postatou, ona nám ukazuje, ako často sa mýlime, ako boli naše predchádzajúce viery falošné. A keďže otázka o možnosti poznania vyvstáva z vedy, z tejto oblasti musí vychádzať aj odoveď. Našťastie, ako sa Quine nazdáva, veda nám naznačuje odpoveď - Darwinova teória ukazuje, že adekvátne poznanie umožňuje prežitie a poznanie je nevyhnutným vedľajším produktom prírodného výberu. Samozrejme, darwinizmus poskytuje veľmi všeobecný náhľad a vysvetlenie toho, ako a prečo nadobúdame pravdivé viery. Detailnejšie vysvetlenie je v kompetencii empirickej psychológie ([7],[10]).

Prívrženci naturalizovanej epistemológie vytykajú tradičnej epistemológii jej normatívny a idealizovaný charakter, "odtrhnutosť" od reálnych procesov nadobúdania vier a presvedčení konkrétnymi aktérmi poznávacích procesov. Analytická epistemológia a jej hlavný nástroj, logická analýza, v dôsledku striktného a dôsledného odlišenia logickej stránky od psychologickéj sa zameriava na nevyhnutné a dostačujúce podmienky transformácie vier či domnienok na vedenie a na ich zdôvodnenie v termínoch logickej platnosti a konzistentnosti argumentácie.

Alvin Goldman, jeden z najznámejších predstaviteľov naturalizovanej epistemológie, navrhuje formálne pravidlá zdôvodnenosti nahradiť pravidlami, ktoré nie sú čisto logickej povahy a nie sú ani odvoditeľné len z logiky chápanej ako logická syntax a logická sémantika ([5],82) ale ktoré zohľadňujú psychologickú stránku prijímania či odmietania presvedčení. Naturalizácia epistemológie v ponímaní tohto autora znamená predovšetkým otvorenie epistemológie smerom ku kognitívnym vedám, hlavne kognitívnej psychológii: "epistemológia sa síce zaujíma o procesy

inferencie, tieto však nechápe len ako logické formy argumentácie, ale sa zameriava na inferencie ako procesy formovania a prijímania vier"([5],4).

V podobnom duchu argumentuje feministická epistemologička J.Duranová - nadväzujúc na A. Goldmana - ukazuje, že klasické analytické teórie zdôvodnenia vytvárajú vlastne určité modely a normy zdôvodnenia, poskytujú tým odporúčania vzťahujúce sa na ideálne podmienky a ideálnych kognitívnych aktérov. Reálne podmienky poznávania a zdôvodnenia - ktoré často býva nie čisto epistemické, ale napr. aj morálne alebo pragmatické- však zvyčajne spadajú mimo rámca ich pozornosti. Vychádzajúc z predpokladu, že procesy zdôvodnenia zvyčajne prebiehajú v situáciach interpersonálnej komunikácie, navrhuje táto autorka vypracovať nový model, ktorého centrálnou ideou je idea o komunikačnej, kontextuálnej a sociálnej podmienenosti toho, čo sa považuje za vedenie, teda za zdôvodnenú pravdivú mienku([3], 117,118). Tento prístup do centra pozornosti stavia konkrétny subjekt, ktorý sa málokedy správa ako ideálny "hľadač pravdy".

K spojenectvu medzi naturalizovanou a feministickou epistemológiou vyzývajú aj niektoré ďalšie filozofky argumentujúc, že naturalizovaná epistemológia vyhovuje účelom feministickej filozofie. Umožňuje napr. empiricky riešiť paradox zaujatosti, ktorý vyvstáva zo súčasnej feministickej kritiky nestrannej objektivity a mužskej zaujatosti vedy na jednej, a odmietnutia ideálu objektivity na druhej strane([1], 188). Feministická kritika konceptu objektivity (bližšie pozri [4]) poukazuje na maskulínne či patriarchálne hodnoty v ňom obsiahnuté, resp. na jeho ideologickú funkciu potvrdzovať záujmy privilegovanej skupiny disponujúcej vedením a mocou - mužov. Ak neexistuje nestranná objektivita, resp. ideál nezaujatej objektivity je falošný, ako možno kritizovať "mužskú" či akúkoľvek inú zaujatosť? Pri kritike zaujatosti by sme očakávali pozitívny postoj k nezaujatosti, teda k objektivite. U mnohých autoriek sa však stretávame s odmietnutím ideálu objektivity. Zjednodušene povedané, odmietnutie nestrannej objektivity spojené s kritikou (mužskej) zaujatosti, predpojatosti je málo zrozumiteľné až paradoxné, a vedie k dileme:buď sa vzdáme objektivity ako ideálu tvrdiac, že zaujatosť je neeliminovateľná,- v tom prípade ale kritika zaujatosti nie je celkom korektná- alebo naďalej budeme uznávať nejakú "pravú", nezaujatú objektivitu.

Tejto dileme ťažko možno uniknúť na čisto konceptuálnej báze. Naturalizovaná epistemológia, so svojou realistickou a empirickou orientáciou ponúka isté východisko spočívajúce v možnosti empirického výskumu samotných epistemických noriem a ideálov, teda aj ideálu objektivity. Podľa tejto koncepcie neexistuje žiadna bezpredpokladová pozícia, z ktorej by nejaký ideálny aktér poznávacieho procesu začínal "od nuly" - aktérmi poznávacích procesov sú, vyjadrené slovami Quinea, ľudia z mäsa a kostí, obyvatelia dopredu uznaného vonkajšieho sveta([11],27) a skúmanie poznania má byť zamerané práve na výskum poznávajúcich ľudí.Ak takýto výskum preukáže, že ľudské hľadanie pravdy nie je oslobodené od ľudských potrieb,

záujmov, emócií, ale i predsudkov a predpojatostí, poskytnete to dobrý empirický dôvod k odmietnutiu ideálu objektivitu a neutrality. Naturalizovaný prístup k problematike poznania, budujúci na výsledkoch empirických výskumov poznávacích štruktúr a stratégií tiež umožňuje sledovať, ako isté typy obmedzenosti, jednostrannosti či zaujatosti sú prítomné vo všetkých procesoch poznávania, nedobúdania vier a presvedčení, hladania pravdy (môžu to byť -vrodene či v procese socializácie získané-konceptuálne schémy či kognitívne modely, ale aj modely vytvorené v procesoch sociálnej interakcie a jazykovej komunikácie). Naturalizovaná epistemológia umožňuje novým spôsobom konceptualizovať zaujatosť, podmienenosť, jednostrannosť poznania. Ak zaujatosť je všadeprítomná a neeliminovateľná, nielenže sa treba vzdať neutrality ako epistemického ideálu, ale treba sa pýtať na epistemologickú hodnotu zaujatosti. "Užitočnosť" či "škodlivosť" jednotlivých typov zaujatosti treba brať ako empirickú otázku. Teda: ak feministky tvrdia, že racionalistická a kantovská teória ľudskej podstaty spočíva na mužskej skúsenosti a je androcentrická, a tým zaujatá voči ženám, otázka, či takýto androcentizmus viedol k "zlým teóriam" je empirická otázka. Zaujatosť samotná nekompromituje žiadnu teóriu.

Orientácia epistemológie na skúmanie aktéra poznávacích procesov znamená okrem uvedeného i venovať pozornosť úlohám, aké zohráva interpersonálna skúsenosť poznávajúceho. Preto naturalizovaná epistemológia popri kognitívnych vedách sa má opierať aj o pomoc ďalších vied, hlavne sociológie a sociálnej psychológie. Quineovský program naturalizácie epistemológie sa nevyčerpáva resp. sa nenapĺňa len empirickou či kognitívnu psychológiou - je nevyhnutná spolupráca viacerých vied, spomedzi ktorých dôležité miesto pripadne sociológii a sociálnej psychológii pri vysvetlení úlohy, akú zohráva interpersonálna skúsenosť a sociálna skupina v procesoch poznania. ([9], 293).

Viacere teoreticky, inšpirované vyššie nartnutými úvahami, navrhujú rozvíjať feministickú epistemológiu ako súčasť naturalizovanej epistemológie s orientáciou na sociálny kontext tvorby presvedčení. Takýto prístup označujú mnohí/é autori/ky za sociálnu či socializovanú epistemológiu a považujú ju za časť naturalizovanej epistemológie.

No nie sú to len feministické filozofky, ktoré zdôrazňujú potrebu socializácie epistemológie. Niektorí autori, inšpirovaní quineovským programom naturalizácie epistemológie navrhujú rozšíriť tento porogram v sociologickej rovine. H. Kornblith napr. navrhuje pozorne si všímať sociológiu poznania a tvrdí, že "výskum sociálnych faktorov v procesoch poznávania je podstatnou súčasťou naturalistického prístupu k epistemológii ([8], 101). Podobne ako pôvodný quineovský projekt, aj socializovaná epistemológia sa sústreďuje na analýzu vedenia, vyrastajúceho z určitých predpokladov a poukazuje na sociálnu podmienenosť samotných epistemických princípov či ideálov.

Jeden z argumentov v prospech tézy, že sociálne podmienky a interakcie predstavujú nevyhnutný predpoklad vedenia, je spojený s Wittgensteinovým argumentom o nemožnosti privátneho jazyka. Podľa Wittgensteina poznanie je nemysliteľné mimo jazyka a jazyk je nevyhnutne sociálny fenomén - funguje v sociálnej interkcii medzi členmi určitej skupiny a predstavuje "formu života", preto aj poznanie je vo svojej podstate sociálnym fenoménom. Tento argument často využívajú aj feministické autorky ukazujúc, že individuum môže nadobudnúť poznanie iba vďaka svojej začlenenosti do istej komunity([15],8.) Ak súhlasíme s tézou, že individuum nepredchádza jazykové spoločenstvo, tak nemôže byť ani epistemicky primárnym subjektom. Byť členom spoločenstva je nutnou podmienkou akéhokoľvek vedenia. Feministické odmietnutie epistemologického individualizmu pripomína tiež líniu, v akej je vedená Quineova obhajoba epistemologického holizmu.

Literatúra:

1. Antony M. Louise: Quine as Feminist: The Radical Import of Naturalized Epistemology. In: A Mind of One's Own. Feminist Essays on Reason and Objectivity. Ed. by Louise M. Antony and Charlotte Witt. 1993, Westview Press, Inc.
2. Carnap, R.: Filozofia a logická syntax. Antológia z diel filozofov: Logický empirizmus a filozofia prírodných vied. Bratislava 1968
3. Duran, J.: Toward a Feminist Epistemology. Rowman and Littlefield. Savage, Maryland. 1991
4. Farkašová, E.: Môže byť vedecké poznanie (len) objektívne? In: Filozofia, 1995, č. 7
5. Goldman, A.: Epistemology and Cognition. Cambridge, MA: Harvard University Press. 1986
6. Kornblith, H. ed.: Naturalizing Epistemology, Cambridge, Mass. MIT Press. 1985
7. Kornblith, H.: Naturalized Epistemology. In: A Companion to Epistemology. Ed. by J. Dancy and E. Sosa. Oxford, Basil Blackwell 1992
8. Kornblith, H.: A Conservative Approach to Social Epistemology. In: Schmitt 1994
9. Nelson, Lynn H.: Who Knows. From Quine to a Feminist Empiricism. Philadelphia, Temple University Press. 1990
10. Quine, W. V. O.: Epistemology Naturalized. In: Kornblith, 1985
11. Quine, W. V. O.: Hledání pravdy. Praha, Herrmann a synové, 1994
12. Rybár, J.: Úvod do epistemológie Jana Piageta. Bratislava, IRIS 1997
13. Schmitt, F.: Socializing Epistemology. The Social Dimensions of Knowledge. Rowman and Littlefield. Lanham, Maryland. 1994
14. Višňovský, E.: Filozofia a psychológia. In: Filozofia 1997 č. 9
15. Webb, M. O.: Feminist Epistemology and the Extent of the Social. Hypatia vol. 10, No. 3. 1995.